

## METAMORFÓZY DUŠE V PSYCHOLÓGII

ZDENKA MACKOVÁ, Výskumný ústav detskej psychológie a patopsychológie, Bratislava

"Každá duša, čo priam na obraz boží stvorená, t.j. čo by aj bolo v našej duši podľa vieroučnej tézy niččo božského, je samostatná, slobodná, individuálna a možno povedať osobnostne vyznačená. Z hľadiska náboženského dokonca nesmrteľná a večná." ([6], 850).

Tento citát naznačuje, že skúmanie duše tradične patrilo niekam do oblasti filozofie a teológie. Mohli by sme predpokladať, že s rozvojom novej vedy s názvom psychológia duša získa ešte väčšiu dôležitosť. Nastal však pravý opak. S oficiálnym uznaním psychológie ako vedy sa duša prestala považovať za predmet jej skúmania. Bolo to v roku 1879, keď W. Wundt (vzdelaný vo fyziológii i filozofii) založil na univerzite v Lipsku prvé psychologické pracovisko, Psychologický ústav. Zrušením "duše" ako oficiálneho predmetu skúmania psychológia demonštrovala svoje oddelenie od filozofie, s ktorou bola dovtedy akoby zviazaná.

Dnes sa nám však javí situácia tak, že duša vlastne z psychológie v skutočnosti celkom nezmizla. Veď ako by mohla byť veda o duši bez duše? Podľa nášho názoru skôr v rôznych obdobiach, smeroch, u rôznych autorov podliehala premenám a my sa ich snažíme ďalej vykresliť. Pokúsime sa tak podnietiť čitateľa k zamysleniu nad tými prejavmi duše, ktorými sa doteraz implicitne zaoberala psychológia, aj keď od empirického skúmania najjemnejších stránok duše je asi stále ešte veľmi ďaleko.

**Duša ako vedomie.** Vo Wundtovom Psychologickom ústave sa predmetom skúmania psychológie namiesto duše stalo *vedomie*, čo nebola náhoda. Veď už viac ako dve storočia predtým francúzsky filozof R. Descartes, ktorý chápal dušu oddelene od tela, videl jej podstatu vo vedomí. Týmto smerom kráčali viacerí bádatelia, väčšinou filozofi, predchodcovia vedeckej psychológie.

Wundtovo vedomie sa skladá z jednotlivých elementov, pocitov, predstáv a pod., ktoré sa na základe asociačných zákonov združujú a vytvárajú kvalitatívne nové útvary. Uskutočňovali sa experimenty ([1]; [4]), pri ktorých sa na osobu pôsobilo nejakým podnetom a ona vypovedala o svojom prežívaní. Prostredníctvom sebaopozorovania (introspekcie) človek hovoril o tom, čo pociťuje, vníma, čo si pamätá, predstavuje, citovo prežíva.

Na zvýšenie spoľahlivosti sebaopozorovania sa využívalo meranie sprievodných fyziologických znakov (zmeny v pulze, dýchaní, tlaku, reakčnom čase a pod.) Wundtov prístup ku skúmaniu vedomia našiel ohlas na celom svete - vznikali mnohé laboratória podobného typu.

Niektorí Wundtovi žiaci išli v skúmaní ďalej a zamerali sa na zložitejšie javy vedomia - myslenie (Würzburgská škola, neskôr psychológia tvaru - geštaltpsychológia). Zistili napríklad, že javy myslenia nemožno vysvetliť len na základe asociácií predstáv.

Odhaliť aj existenciu myslenia bez predstáv. Pri riešení problému sa totiž objavuje prestávka v myslení, počas ktorej človek alebo zvieratá náhle objaví riešenie (vhlád alebo zážitok typu "aha"). Zistili tiež, že pri riešení vhládom musí byť prítomný aj dynamický aspekt prejavujúci sa v napätí, ktoré osoba prežíva, keď si uvedomí rozdiel medzi súčasnou a želanou situáciou.

Ďalšie pokusy tiež ukázali, že celok nie je iba súhrnom častí, ale je niečím viac, než možno odvodiť z častí. Napríklad priestor a čas sú nové kvality, ktoré nie sú výsledkom kombinácie prvkov. Trojuholník síce vzniká z troch čiar, ale je novým tvarom, kvalitou. Keď pozorujeme v tme dva svetelné body, ktoré sa objavujú krátko po sebe, vznikne dojem pohybu bodu, nová kvalita. Tvar môže pretrvávajúť, aj keď elementy zmenia kvalitu (napríklad melódia, rytmus, geometrický tvar a pod.). Uskutočňovali sa experimenty s vnímaním, pri ktorých sa na rôznych zrakových klamoch, ilúziách ukázalo určujúce pôsobenie celku (tvaru) voči ich častiam.

Chápanie duše ako vedomia prinieslo nové poznatky najmä v oblasti pociťovania, vnímania, pozornosti, pamäti, myslenia, získané laboratórnym experimentom.

**Duša ako nevedomie.** Nevedomie ako prejav duše človeka vzbudilo mimoriadnu pozornosť koncom 19. storočia v psychológii, ktorú neskôr nazvali hlbinnou psychológiou ([4], 59). Táto psychológia sa nezastavuje na povrchu vedomia, ale pokúša sa osvetliť hĺbky duše. V praxi s duševne chorými sa totiž ukázalo, že na vysvetlenie a liečbu ich problémov vôbec nepostačuje práca na úrovni vedomia.

Aj keď sa vo všeobecnosti pripúšťala existencia nevedomých javov aj predtým, systematicky, vedecky sa neskúmali. Nevedomie bolo skôr predmetom záujmu filozofov a umelcov (najmä v Nemecku). Zaujímavý je výrok mladého Goetheho: "Človek nemôže dlhšie dlhé časy vo vedomí alebo vedomom stave, ale poznáva sa musí utiekajúť k nevedomiu, lebo tam je jeho podstata." ([4], 59).

Z. Freud, rodák z Moravy, zakladateľ psychoanalýzy (t.j. metódy analýzy nevedomia), považuje nevedomie za reálne psychické, opísal jeho obsah a spôsob jeho fungovania. Obsah nevedomia tvorí nielen to, čo sme si ešte neuvedomili, alebo čo nie je v centre našej pozornosti, ale aj potlačené prania, túžby. Práve tie sú jadrom nevedomia a súvisia s uspokojením sexuálneho pudu. Nie sú do vedomia pripustené (teda sú potlačené), ak nezodpovedajú morálnym a etickým hodnotám človeka. Napriek tomu však majú tendenciu realizovať sa a navonok sa prejavujú v symbolickej forme (prerieštením, v sne a pod.).

Medzi znaky nevedomia patrí napríklad to, že každá vec má dvojaký význam (jeden bežný, druhý skrytý - sexuálny), ďalej animizmus (všetko žije), kolektivismus atď. Naše nevedomie pracuje tak ako psychika primitívnych kmeňov. Jednou zo zaujímavých Freudových myšlienok je tvrdenie, že v systéme nevedomia sa nijaké pudové reprezentácie, nijaké pudové hnutia, nech sú akokoľvek protikladne zamerané, vzájomne neničia, ale pretrvávajú vedľa seba, znášajú sa, alebo tvoria kompromisy. V nevedomí teda niet vzájomného nepriateľstva, čas tu nemá význam. Neriadi sa princípom reality (ako vedomie), ale princípom slasti.

Podľa ďalšieho hlbinného psychológa Švajčiara C. Junga [2] u človeka existuje aj hlbšia vrstva nevedomia, tzv. kolektívne nevedomie. Jeho obsahom sú inštinkty

a typické vzory psychického vnímania a chápania, spoločné všetkým ľudským bytosťami (tzv. archetypy). Jungove bohaté poznatky v oblasti mytológie, antropologického materiálu, náboženských systémov, pôvodného umenia mu umožnili vidieť, že symboly a postavy, ktoré sa objavovali v snoch mnohých pacientov, boli identické so symbolmi a postavami opakujúcimi sa v rôznych mýtoch a náboženstvách na celom svete. (Medzi takéto archetypy patria predstavy ako žena/muž, božské dieťa, veľká matka, múdry starý muž, panna, ale tiež tzv. archetypy transformácie, ako sú celistvosť, znovunarodenie atď.)

Podľa Junga každá extrémna vlastnosť, ktorú máme a ktorú si uvedomujeme, sa prejavuje aj svojou tienistou stránkou na úrovni nevedomia. (Např. človek, čo sám seba berie príliš vážne, na nevedomej úrovni túži po detskej hravosti, ľahkovážny túži po tom, aby mu iní úplne dôverovali a pod.)

Jung za základnú motivačnú silu považuje psychickú energiu, ktorá zodpovedá psychologickému hodnote psychických procesov, t.j. hodnote morálnej, estetickej alebo intelektovej. Vyčíta Freudovi jeho sexuálnu orientáciu a konštatuje jeho neschopnosť porozumieť náboženskému zážitku. Celkovo základným postulátom Jungovej psychológie je myšlienka, že vývin človeka smeruje k zjednoteniu individuálneho ja s archetypom seba k dosiahnutiu celistvosti, harmónie, čo považuje za proces individualizácie.

Posledný z klasických hlbinných psychológov A. Adler zdôrazňuje v motivácii ľudského správania nevedomený cit menejcennosti a túžbu po moci ako jeho kompenzáciu. Individuum nevedome manipuluje s okolím, aby ho mohlo ovládať (napríklad muž malého vzrastu túži po tom, aby bol "veľký", čo sa prejavuje jeho túžbou vyniknúť za každú cenu). Adler sa považuje za zakladateľa individuálnej psychológie, pretože zdôrazňuje, že životná cesta každého človeka je iná.

Hlbinní psychológovia, všetko lekári, dospeli k svojim poznatkom vďaka bohatej klinickej praxi s duševne chorými, v ktorej sa jednotlivé problémy prejavovali výraznejšie, často v podobe neurózy.

Psychológia nevedomia priniesla cenné poznatky o hĺbkach ľudského prežívania, skrytých motívoch v podobe nevedomých impulzov, opísala spôsob ich vzniku, fungovania a ich vplyv na psychické zdravie, resp. psychické ochorenie človeka.

**Zdanlivé zmiznutie duše.** Originálnym smerom sa vyvíjalo chápanie predmetu psychológie v Amerike. V Novom svete bolo hlavným problémom vyrovnávať sa s prostredím a záujem priťahovalo najmä to, čo bolo užitočné. Takéto myslenie viedlo postupne k systematickému skúmaniu správania zvierat a človeka. Podľa Watsona (zakladateľa behaviorizmu zo začiatku 20. storočia, ktorý bol profesorom psychológie zvierat) predmetom psychológie by malo byť správanie, to, čo človek robí od rána do večera a od večera do rána. Cieľom skúmania je správanie predvídať a vhodným spôsobom ho meniť.

Watson nepopieral existenciu vedomia, ale popieral, že by vedomie bolo predmetom skúmania alebo vysvetľujúcim princípom. Podľa neho štúdium správania spočíva v zisťovaní vzťahov medzi podnetmi a odpoveďami organizmu. Tak sa vlastne pokúsil dušu vymazať.

Na organizmus (zvíra, človeka) sa pôsobilo nejakým podnetom a sledovalo sa jeho správanie. V istom zmysle tu išlo o redukciu psychológie na fyziológiu, pretože sa zväčša laboratórne skúmal vplyv rôznych podnetov na pohyby svalov, sekréciu žliaz a pod.

Podobným smerom sa uberala psychológia v Rusku, kde podľa Sečenova (v 2. polovici 19. storočia) problémy psychológie má skúmať fyziológ, a to skúmaním reflexov. Jeho žiak Pavlov potom objavil podmienené reflexy, čo sa stalo základom výskumu v oblasti učenia podmienením a jeho práce ovplyvnili experimentálny výskum na celom svete. Kým klasickí behavioristi vynechali psychiku a sústredili sa len na správanie, ruskí reflexológovia na základe tohto správania usudzovali, čo sa deje v nervovej sústave. Tým boli o krok vpred pred klasickými behavioristami, lebo tých organizmus vôbec nezaujímal. Až neskôr sa začínajú zaujímať o premenné organizmu, tzv. intervenujúce premenné, ktoré akoby mali nahradiť psychiku. Pretože robili pokusy najmä so zvieratami, išlo zväčša o premenné viazané na organizmus (vek, hlad, pud, chuť, predchádzajúci cvik atď.)

V Anglicku sa začala psychológia ako veda rozvíjať vďaka Darwinovi, ktorý na základe pozorovania napríklad zistil, že prejavy emócií človeka pretrvávajú zo správania živočíchov, ktoré bolo pre nich priamo užitočné. (Predstavme si nahnevaného človeka, ktorý sa "naježí", kričí a pritom cerí zuby, alebo naopak úzkostného, ktorý "stiahne chvost", resp. pociťuje napätie v príslušnej oblasti).

Psychológia správania akoby vylúčila individuálnu dušu zo skúmania, resp. jej prejavy redukovala na biologické reakcie všeobecnejšieho, hrubšieho charakteru. Priniesla cenné experimentálne poznatky o práci endokrinného systému (trávenie, vylučovanie, činnosť žliaz, vývoj), nervovej sústavy (pocitovanie, vnímanie, pohybové reakcie) a o ich vzájomnej súvislosti, podmienenosti. Za predpokladu, že u človeka v priebehu jeho života činnosť duše súvisí s činnosťou tela, ani v rámci tohto prístupu duša z psychológie celkom nezmizla.

Ďalší rozvoj psychológie pokračoval v znamení uvedomenia jednostrannosti jednotlivých prístupov, neprimeraných zovšeobecnení a potreby integrácie rôznych smerov.

Psychológia vedomia v klasickom zmysle už neexistuje. Tí, čo skúmajú pocity, vnemy, pamäť, pozornosť, myslenie, city, si totiž uvedomili, že každú odpoveď človeka (aj keď ide o slovnú výpoveď, ktorú používali Wundt a jeho žiaci), možno považovať za správanie. Orientácia klasických behavioristov typu Watsona na správanie človeka bez duše tiež nemohla pretrvať, preto neobehavioristi už berú do úvahy osobnosť človeka. Po Freudovej návšteve Ameriky začiatkom 20. storočia sa síce ťažko a pomaly, ale predsa len začali rozširovať aj jeho myšlienky o práci nevedomia. Počas prvej svetovej vojny odišli do Ameriky tvaroví psychológovia, ktorí priniesli svoje chápanie celku (tvaru) ako osobitnej kvality.

Výsledkom dlhodobého vzájomného ovplyvňovania príslušníkov rôznych smerov je dnes to, že predmetom psychológie je "celý" človek prejavujúci sa každou svojou činnosťou, osobnosť, ktorá sa vyvíja. Psychika sa považuje za produkt vzájomnej

interakcie individua s prostredím, za dynamický integračný systém slúžiaci realizácii životnej existencie individua so zreteľom na podmienky tejto existencie [3].

Napriek tomu, že v súčasnosti pozorujeme tendenciu vyhýbať sa jednostranným prístupom, predsa existuje tendencia prikloniť sa k jednému z nasledujúcich chápaní ľudskej psychiky (duše).

**1. Duša ako produkt interakcie individua s prostredím.** Tento smer vychádza z psychológie správania, ale uznáva aj dôležitú rolu vnútorných činiteľov človeka (jeho schopností, vlastností, citového prežívania) v správaní. Psychika (duša) sa tu skúma prostredníctvom správania, ktorým sa rozumie celý komplex možných prejavov jedinca, vrátane telesných prejavov, poznávacieho správania (vnímania, myslenia atď.), rečového správania, prejavov citov atď. Súčasťou meraní sa stávajú rôzne testy výkonnosti (vnímania, myslenia, inteligencie, špeciálnych schopností), metódy na zisťovanie vlastností osobnosti (sklon k dominancii alebo podradenosti, zameranosť na veci alebo na ľudí atď.), postoje, záujmy, nálady - dnes už existujú testy temer na všetko.

Správanie sa považuje za funkciu premenných osobnosti v interakcii s premennými prostredia. Počítač umožňuje spracovanie veľkého množstva možností, kombinácií mnohých premenných a štatistické metódy dovoľujú určiť pravdepodobnosť výskytu určitého správania v daných vnútorných a vonkajších podmienkach. Zisťujú sa charakteristiky psychiky daného človeka, ako aj to, za akej kombinácie vnútorných a vonkajších podmienok dochádza k optimálnemu učeniu v rôznych oblastiach ľudskej činnosti atď. Chápanie psychiky (duše) ako produktu interakcie individua s prostredím prináša zistenia o vzťahoch medzi množstvom premenných zo strany človeka a situácie.

**2. Duša ako zdroj dynamiky ľudského prežívania, vývinu.** Podnetom vzniku tohto smeru bola hlbinná psychológia (počnúc Freudom), ktorá sa zaoberá skúmaním hlbok ľudskej osobnosti, vrstiev nevedomia a nevedomých impulzov, ktoré z neho prichádzajú. Dynamika nevedomia sa dnes chápe v širšom zmysle ako u Freuda (ktorý kládol dôraz na sexuálny pud) a skúmajú sa v podstate všetky neuvedomené javy, ktoré môžu mať vplyv na vznik neurotických symptómov, psychosomatických problémov, konfliktov človeka s inými ľuďmi a pod.

V praxi individuum často považuje sám seba za obeť situácie, pričom sa necíti byť zodpovedné za svoje prežívanie. Psychológ mu môže pomôcť odhaliť neuvedomené vzťahy (napríklad medzi bolesťami hlavy a obavou zo zlyhania, medzi súčasnou obavou zo zlyhania vo vzťahu k žene a prežívaním úzkosti z nesplnenia požiadaviek a nasledujúcej straty lásky matky v detstve).

V rámci prístupov orientovaných na dynamiku osobnosti sa javí ako mimoriadne zaujímavá tzv. *humanistická psychológia*. Ide o vnútorne diferencovaný smer ovplyvnený filozofiou existencie s jej dôrazom na individualitu, autenticnosť prežívania človeka, hľadanie zmyslu života, fenomenologický prístup [5]. Jeho hlavní predstavitelia považujú za centrum dynamiky duševného života človeka vnútornú tendenciu realizovať svoje možnosti. Všetky ostatné sily sú od nej odvodené alebo jej podriadené.



V priebehu vývinu si človek uvedomuje vždy nové, aktuálne možnosti, vnútorná sila ho ťahá k ich realizácii, k uvedomeniu si ďalších možností atď.

Humanisticky orientovaní psychológovia skúmajú vzťah človeka k bytiu v svete a analyzujú zážitky tohto bytia. Na rozdiel od psychoanalýzy sa nezaujímajú ani tak o minulosť človeka, ale sústreďujú sa na zážitok "tu a teraz", všimajú si proces prežívania. Dôverujú človeku, jeho prežívaniu, sebaopozorovaniu a domnievajú sa, že hlavnú zodpovednosť za svoj vývin nesie človek sám. Pritom vývin súvisí s uvedomovaním si pôvodne nevedomých zážitkov vzťahov, motívov. V priebehu života človek dosahuje čoraz vyššiu úroveň integrácie svojich protikladných stránok, čo mu pomáha prežívať pocity celistvosti so sebou samým i so svetom. Môžu sa u neho objaviť mimoriadne zážitky spojené s mimoriadne intenzívnym prežívaním naplnenia, šťastia, úplného splynutia so všetkým, prežívanie transcendentna, ktoré môžu viesť k výraznému posunu vo vývine.

Túto tendenciu k sebarealizácii (sebaaktualizačnú tendenciu) ako centrálnu dynamickú silu človeka identifikujú humanistickí psychológovia na základe dlhoročnej praxe v psychoterapii. Podstatu tejto tendencie k sebarealizácii však ani oni celkom nepoznajú.

Chápanie duše ako zdroja dynamiky prežívania, vývinu prináša poznatky o zákonitostiach pôsobenia nevedomých i vedomých impulzov prežívania, správania človeka. Podmienkou vývinu duše je transformácia nevedomých javov, vzťahov, impulzov na vedomé, pričom zdroj vývinu duše je v nej samej.

**Zhrnutie.** V prvých desaťročiach psychológie ako vedy sa dušou implicitne rozumejú obsahy vedomia (pocity, predstavy, myslenie, city), ale aj nevedomé impulzy, skryté predstavy, prania, túžby. V psychológii správania sa napokon jemná individuálna duša ako predmet skúmania vytráca a nahrádzajú ju hrubšie telesné prejavy spoločné ľuďom ako biologickému druhu. Vzhľadom na vzťah medzi dušou a telom počas života človeka však aj takéto poznatky prinášajú niečo pre poznanie prejavov ľudskej duše. Zdá sa, že tieto jednostrannosti v chápaní duše, vrátane jej zdanlivého zmiznutia, mali svoj prínos v tom, že v danom čase umožnili sústrediť sa vždy na jednu oblasť a preskúmať ju.

Duša sa teda v psychológii zjavuje, potom zdanlivo mizne, aby sa znova ukázala v celej svojej zložitosti a tajuplnosti. Voľakedy sa o nej hovorilo, že je čiernou skrinkou, zamknutou a nepoznateľnou. Je teraz niečím iným? Zdá sa, že poznáme mnoho z jej vlastností, prejavov, ale jej podstata nám stále uniká...

Súčasná psychológia nie je dostatočne pripravená na vedecké skúmanie takých jemných javov, ako sú vyššie úrovne duše. Doteraz síce pomerne úspešne skúma napríklad abstraktné a tvorivé myslenie, ale už v oblasti intuície, ktorá s ním súvisí, tápe. Možno práve preto sa časť psychologickéj obce najmä z radov humanisticky zameraných psychológov vracia k východiskám vo filozofii. Zástancovia tohto smeru sa vydávajú na úmornú cestu skúmania vlastnej duše, ako to robia už od vekov filozofi. Sú to tí filozofi, ktorí sa neuspokojili s materialistickou podstatou sveta, ale pátrajú po jeho hlbších zdrojoch, po významnejšom zmysle ľudskej existencie. Psychológovia k tomu pridávajú poctivé úsilie, snahu podporiť iné ľudské bytosti pri objavovaní takých

záchvev duše, aké sú schopní ešte zachytiť'. V tomto úsilí sa im filozofia opäť stáva nenahraditeľnou oporou.

## LITERATÚRA

- [1] FRAISSE, P.: Kapitoly z experimentálnej psychológie. Bratislava, SPN 1967.
- [2] HOPCKE, R.: A Guided Tour of the Collected Works of C. G. Jung. Boston, Shambala 1992.
- [3] MARŠÁLOVÁ, L. - MIKŠÍK, O.: Metodológia a metódy psychologického výskumu. Bratislava, SPN 1990.
- [4] PARDEL, T.: Problémy psychoanalytického hnutia. Bratislava, Psychodiagnostika 1972.
- [5] TAGESON, C.: Humanistic Psychology: A Synthesis. USA, Dorsey Press 1982.
- [6] ŠTEFÁNEK, A.: Problém vcítania. In: Filozofia, roč. 51, č. 12, 1996.

---

PhDr. Zdenka Macková, CSc.  
Výskumný ústav detskej psychológie  
a patopsychológie  
Drieňová 3  
821 02 Bratislava  
SR